

Bertil Molde

Översättarens ansvar för språket

Ur Språkvård 1979:4, något nedkortad

Vårt språk, det språk som vi har som modersmål och som vi var och en av oss lever med större delen av vårt liv, det är självklart vars och ens egendom att vårda och förvalta. Men det är också något som ägs av alla andra som har samma språk som medel för tankar och känslor, för tal och skrift. Vi använder ordet språkgemenskap som sammanfattande term för alla som talar och skriver samma språk.

Några kan med rätta anse sig tillhöra inte bara en språkgemenskap utan två eller t.o.m. i sällsynta undantagsfall flera språkgemenskaper. Den dubbla språkgemenskaper är väl vanligast i tvåspråkiga länder, t.ex. i Finland. Total och perfekt tvåspråkighet är ändå något sällsynt. De flesta av oss får nöja oss med att vid sidan av vårt eget språk ha en sådan tillgång till ett annat språk, eller kanske till flera, att vi också på det språket kan klara oss i de flesta av livets skiften.

Vi som inte är två- eller flerspråkiga känner ofta ett behov av att förkovra oss i det språk som inte är vårt modersmål och som vi behöver i vårt arbete eller i andra sammanhang. Det finner vi vara alldeles naturligt och rimligt, och det är väl också så att vi utan svårighet kan erkänna för oss själva, kanske t.o.m. ibland för andra, att vi inte är helt perfekta i något språk som inte är vårt modersmål. Och vi kan då på olika sätt försöka öka våra kunskaper och färdigheter i ett främmande språk. Vi strävar då ofta efter att bli så bra i detta språk att vi inte av okunnighet begår olika fel när vi talar eller skriver det språket.

Men hur är det med vår attityd till vårt eget primära språk, till vårt modersmål? Ja, det kan förstås vara olika, men om jag skulle generalisera så vill jag påstå att de flesta av oss tror eller ännu värre anser sig veta att vi behärskar vårt eget modersmål, att vi är fullärdade i det. Visserligen kan vi naturligtvis inse och erkänna att det finns ord som vi inte har i vårt

eget ordförråd, det aktiva eller passiva. Det kommer också in nya ord i vårt gemensamma modersmål som vi på ett eller annat sätt måste lära oss att förstå och kanske också att aktivt bruka och hantera. På samma sätt kanske vi kan tillägna oss nya fraser och konstruktioner, utan att det kostar oss någon större möda eller utan att vi reflekterar närmare över det – ibland kanske alltför lite. Men själva kärnan i vårt eget språk tycks vi som vuxna i allmänhet vara nöjda med, sådan den en gång har utformats hos oss på vägar som efteråt inte går att analysera.

Varierande språkbruk

Ändå är det ju så att vi dagligen och stundligen, om vi tänker på saken, kan konstatera att alla inom samma språkgemenskap inte talar och skriver i alla avseenden exakt likadant som vi själva. Jag tänker då inte på dialektskillnader och sådana mera iögonenfallande företeelser, utan jag tänker på den trängsta språkgemenskaper, den som bildas av folk från i allt väsentligt samma miljö, geografiskt, socialt, bildningsmässigt osv.

Teoretiskt har varje enskild språkbrukare möjlighet att utnyttja hela språkets väldiga tillgångar för sina behov. En ordlista som Svenska Akademiens över modern svenska innehåller ca 140 000 ord, och utöver dem finns det tiotusentals till som av olika anledningar inte har tagits med i ordlistan. Formsystemet i svenskan är visserligen ganska enhetligt och fast, men ändå finns det mängder av formvarianter som kan utnyttjas för skilda behov – jag återkommer till det senare. Det finns ett rikt förråd av sats- och meningstyper att använda som byggstenar för en sammanhängande framställning. Det finns variationsmöjligheter mellan talat och skrivet språk. Det finns exakta facktermer för olika behov, och det finns det vardagliga språkets ofta mera oprecisa men i normala språksituationer ändå fullt tillräckliga och klargörande ord och uttryck. Allt finns tillgängligt – i teorin.

I verkligheten, i det faktiska språkbruket, utnyttjar var och en av oss dock bara en obetydlig del av språkets samlade tillgångar. Det aktiva ordförråd som var och en av oss använder är bara en bråkdel av alla ord som ingår i vårt språk. Det gäller i synnerhet det talade språket, men det gäller också skriftspråk. Men

det är ju också så för många, att när vi skriver så tar vi i bruk ett större och mera nyanserade och också preciserande ordförråd än det vi normalt använder i tal. Uttryckt på annat sätt kan man säga att vi aktiverar en större eller mindre del av vårt passiva ordförråd när vi skriver.

Men skillnaderna mellan det dagliga talet och det vardagligaste skriftspråket å ena sidan och ett mera formaliserat skriftspråk å den andra märks naturligtvis inte bara i ordförrådet. Det kommer oftast långt tydligare till synes t. ex. i formvalet.

Dom ska säga dej nåt sånt – så kan miljoner svenskar säga i tal när som helst, men det är ytterst få som finner det naturligt att skriva just så i något annat sammanhang än när man vill imitera talspråk. Många, allt flera under senare decennier, skriver utan vidare *ska*. Andra skriver kanske också *dom* och *dej*. Somliga kan tycka att *sånt* och *nått* passar bra i deras sätt att skriva. Bara denna enda mening kan då illustrera hur olika normala talspråksformer och hävdvunna skriftformer kan te sig, och också hur olika meningar olika språkbrukare kan ha om talformernas lämplighet i just deras skrift – eller i skriftspråk över huvud taget. Jag bör också påpeka att en skriven mening som "Dom ska säga dej nåt sånt" bara kan läsas ut just som den står skriven, men skriver man "De skall säga dig något sådant" har läsaren full frihet att läsa ut meningen hur han vill, rent skriftspråkligt eller med de talspråksuttal som just han finner lämpliga och rimliga i sammanhanget.

Andra exempel finns inom ordböjningen, t.ex. fall som *en* eller *ett apelsin*, *en* eller *ett paket*, pluralformerna *checker* eller *checkar*, imperfektformer som *simmade* eller *sam*, *bytte* eller *böt*, *talade* eller *talte* osv. Somliga säger "*från* en synpunkt", andra, troligen de flesta, säger "*ur* en synpunkt". "*Bild av* någon el. något" var det allmänna förr, men nu är "*bild på*" kanske på väg att bli det vanligaste. Många säger "hon klär inte i blått", andra använder inte den konstruktionen utan säger bara "blått klär henne inte". "Hon har inte hört av sig" är en allt vanligare formulering, men somliga förkastar den och säger enbart "hon har inte låtit höra av sig". Många, men troligen allt färre, anser att *innan* inte får användas som preposition och att det måste heta t. ex. "före jul" och inte "innan jul", som så många säger

(och som har varit vanligt länge i vissa landsdelar).

Detta är ett litet men kanske ändå representativt urval av språkliga varianter inom allmänt svenskt språkbruk i dag. Det finns också fall av andra slag. Somliga säger "Jag köpte *bägge* kvällstidningarna", andra "*båda* kvällstidningarna". En del säger "ju fortare, *desto* bättre", andra "ju fortare, *ju* bättre". Många säger numera "Det vill jag *definitivt* inte", andra enbart "*absolut* inte". Numera säger nog de flesta yngre svenskar "Föreställningen har *ställt in*", men många, framför allt äldre, säger enbart "har *inställt* – eller föredrar åtminstone den formen i skrift. Allt flera numera "*pratar om jobbet*", men många fortsätter att "*tala om arbetet*".

Alla de här exemplen på varianter inom språkbruket – och de många som jag inte har tagit upp – kan var och en av oss använda för att inventera och kontrollera vårt eget språkbruk. Vi kan då komma att finna att vi inte har ett på alla punkter exakt likadant språk som andra svenskar. Vi har medvetet eller oftast omedvetet valt ett visst alternativ i de talrika fall där språkbruket i den stora språkgemenskapen har två eller flera möjligheter. De här medvetna eller omedvetna valen gäller säkerligen några tusen olika fall. Eftersom antalet val mellan olika möjligheter för varje enskild språkbrukare är så stort, är det lätt att inse att dessa val tillsammans kan kombineras på oerhört många olika sätt. Och det är därför möjligt att påstå att varje svensk har sin egen personliga variant av det gemensamma svenska språket. Men samtidigt är det givetvis också så att varje enskild detalj som ingår i en viss svensks språk också förekommer hos mängder av andra svenskar. Dessutom är huvudmassan av detaljerna i varje enskilds språk densamma också hos alla andra som har svenska till modersmål – annars skulle språket inte fungera inom hela språksamfälligheten.

Det är för övrigt just här, i skärningen mellan olika svenskers olika varianter av svenska, som en hel del av diskussionerna äger rum om vad som är språkriktigt och vad som är oriktigt språkbruk. Vad den ene kan anse som helt korrekt, ofta därför att det tillhör hans eget språkbruk, det kan den andre anse vara helt felaktigt, bara därför att han själv inte uttrycker sig på det viset. Allt detta är ju något som inte alls

gäller bara svenskan utan som torde vara allmängiltigt inom alla språk, i varje fall språk med utvecklade och formaliserade skriftspråk.

Översättarens språkliga repertoar

Men vad har nu allt detta med översättaren och översättandet att göra? Ganska mycket. Översättaren är ju också en språkbrukare bland alla andra språkbrukare inom samma språkgemenskap. Han eller hon är alltså underkastad samma generella regler för språkbruk och språkbruksvariationer som alla andra.

Jag menar att man egentligen inte kan översätta mer än till ett språk, nämligen sitt modersmål. Visst finns det en del undantag från det, men egentligen bara för sådana personer som är så gott som perfekt tvåspråkiga. Och varför påstår jag – och jag är förvisso inte den enda som gör eller har gjort det – att man kan översätta bara till sitt eget modersmål? Jo, därför att det är bara på modersmålet som man har eller kan förvärva den fulla språkliga repertoar som behövs för översättning, den aktiva språkliga repertoaren menar jag då förstås. Naturligtvis behöver man dessutom en bred och djup passiv repertoar för det språk som man översätter från.

I sitt eget modersmål har man den självklara behärskning av de centrala uttrycksmedlen som ger en möjligheter att utnyttja hela det språkliga register som behövs för en viss översättningsuppgift. Dvs. åtminstone teoretiskt har man den behärsningen av uttrycksmedlen. Men då är det viktigt att man håller i minnet det jag nyss sade om vars och ens personliga variant av det gemensamma modersmålet. Det är viktigt att man inser att ens personliga språkbruk är just personligt i vissa avseenden, och att man alltid måste vara försiktig med att generalisera utifrån detta personliga språkbruk och tro att alla utan vidare uppfattar ens personliga språk som det allmängiltiga språket. Den gode översättaren måste först och främst känna sitt eget språkbruk i grunden, med dess begränsning, dess personliga drag och i vilken mån det är allmängiltigt. Här kommer den första delen av översättarens ansvar för språket in, nämligen ansvaret för att han kan frigöra sig från det alltför personliga och privata i sitt språkbruk så att han kan ikläda sig just den språkliga roll som en viss översättningsuppgift kräver av honom.

Det krävs alltså för varje särskild uppgift att översättaren inventerar och kontrollerar sin språkliga repertoar och analyserar vad i den repertoaren som är generellt användbart och vad som inte är det. Detta innebär i sin tur att var och en som översätter, till sitt eget språk, det språk som han tror eller vet att han behärskar, inser att den här behärsningen av modersmålet aldrig är fullständig. Ingen av oss blir någonsin utlärd i vårt eget modersmål – så länge vi erkänner det och ständigt försöker göra något åt det, så länge har vi en chans att vara goda översättare eller goda skribenter över huvud taget.

Översättarens ansvar för språket kan naturligtvis också tolkas som ett ansvar gentemot det språk han översätter från, och också detta bör jag väl ägna några ord, även om det som jag ser det inte är den mest centrala frågan i just detta sammanhang. Något av det första vi gör när vi skall översätta en text, är väl att vi skaffar oss en allmän uppfattning om det språk och den stil som används i denna text, låt mig säga den språkliga repertoar som utmärker texten. Naturligtvis lägger man ner olika stor möda just på det momentet i arbetet, beroende på vilken typ av text det är fråga om – från mycket ringa möda av just den arten i t.ex. en katalogtext, till mycket grubbel, helst, i fråga om skönlitterär text. Det är ju viktigt att vi som översättare gör rättvisa åt den text som vi översätter, och inte bara åt det ytligaste innehållet i den, även om det kan räcka i fall som katalogtexten t.ex., utan också åt språkform och stilnyanser och undertoner och övertoner och sådant. Det kräver för det första att vi har förmåga att se allt detta i grundtexten. Men det kräver också att vi kan utnyttja motsvarande repertoar på vårt eget språk, målspråket, som den som används i grundtexten. Det är ju här som de verkligt stora svårigheterna kan komma.

Det är också här man får lov att ibland inse att man kan komma till en punkt där inte bara ens egen repertoar utan själva modersmålet repertoar är sådan att det inte går att få full täckning, språkligt sett, mellan grundtextens formulering och översättningens. Här kommer vi igen till en svårighet. Nämligen den att också en skicklig och van översättare kan frestas, att ge upp för tidigt – att med andra ord tolka begränsningen av sin egen repertoar som en ge-

nerell begränsning i målspråkets, modersmålets, repertoar. Man kan alltså frestas att ge upp för tidigt i sina ansträngningar att hitta en fullt tillfredsställande lösning. Det är ju mänskligt begripligt, någon gång kanske också ursäktligt. Men det finns en risk att man gör det för lätt för sig genom att välja en lösning som kan gå an i stället för en som är fullgod. Det kan ha flera orsaker – en är naturligtvis bristande behärskning av grundtextens språk, men en annan och enligt min erfarenhet väl så vanlig är bristande behärskning av det egna språket, eller bristande fantasi i översättningsögonblicket. Det kan alltså vara så att man inte har en så stor språklig repertoar på sitt eget språk som krävs just för en viss uppgift – och vad värre är, det kan vara så att man inte själv inser att det är där felet ligger. Vad kan man då göra åt detta? Det viktigaste är väl att man inser att ens egen språkliga förmåga och repertoar, också i modersmålet, är begränsad och att man ständigt måste sträva att vidga repertoaren åt alla håll.

Men det finns förvisso också fall där inte ens den mest fullkomliga repertoar hos översättaren räcker till för att klara ett konkret översättningsproblem – språken kan vara så olika att man måste gå förbi en svårighet som är olöslig, och i stället göra en nödlösning, men samtidigt en nödlösning som inte skall framstå som en sådan för den läsare som läser bara översättningen. Något kan kanske inte sägas på samma enkla sätt som i originalet i översättningen – eller på samma avsiktligt komplicerade sätt. Det kan också vara annat som gör en absolut direkt översättning omöjlig. Då gäller det att bestämma sig för vad man måste avstå från i originaltexten och vad man i stället kan säga på målspråket. Det är inte alltid lätt – men varför skall just översättningsarbete vara lätt? Någon har en gång sagt att översättning är "die Kunst des richtigen Opfern" – konsten att offra det rätta, i originaltexten förstås. Men detta är alltså ändå den sista utvägen – när alla ens egna och det egna språkets resurser är uttömda.

Hel översättning och halv

Det är normalt bara på sitt modersmål som man har tillgång till en så rik språklig repertoar att översättningsarbete av god kvalitet över huvud taget är möjligt.

Den som behärskar målspråket dåligt, antingen det beror på att han inte har det språket som modersmål eller på att han i alla fall har en begränsad språklig repertoar, han leds ständigt i fördärvet genom att han tror att översättning är att så bokstavs- och ordtroget som möjligt transponera grundspråkets text till målspråket. I satsbyggnad, fraseologi, ordval frestas han att krypa för nära originalet, och resultatet kan då ofta bli en sorts halvöversättning, där originalspråket lyser igenom på ett otillbörligt och störande sätt. Man skulle kunna göra en speciell arbetsgruppsövning på något översättarseminarium just på detta tema. Man kunde då välja ut ett antal texter av skiftande slag, översatta från olika språk. Och dessa texter skulle sedan analyseras språkligt och stilistiskt i syfte att få underlag för en bedömning av från vilket språk var och en av dem hade översatts. Om den uppgiften skulle vara lätt att lösa, så skulle det vara en allvarlig tankeställare – det skulle ju tyda på att översättningen språkligt sett var alltför starkt influerad av grundspråket. Omvänt skulle en text som inte gick att säga något om beträffande grundspråket, åtminstone med hänsyn till den föreliggande språkdräkten vara en god översättning – naturligtvis skulle den ändå kunna vara oacceptabel, men det är i detta sammanhang trots allt mindre viktigt.

Det är inte sällan ganska lätt att med ledning av en översatt text som i och för sig inte har några som helst ledtrådar beträffande ursprungsspråket i alla fall kunna lista ut vilket detta språk har varit. I Sverige kan man t.ex. hitta exempel på detta i så att säga varje nummer av de stora dagstidningarna och i nyhetsprogrammen i radio och tv. I bägge fallen möter man en mängd material som är översatt från engelskan, och som oftast bär tydliga spår av detta, alltför tydliga.

Ord som *relationer*, *attack(era)*, *träna* (soldater) och talrika andra är mera frekventa i översättningar från engelskan än i texter skrivna direkt på svenska. När frekvensen av främmande och ovanliga ord blir mycket stor i översättningar från t.ex. engelskan, kan det stundom vara skäl att – naturligtvis med en viss överdrift – inte tala om "översättning" utan om "halvöversättning".

Den översättare som betar sig på det sättet att han bara tar ursprungsspråkets ord och uttryck och lämpar in dem i svenskans system, han gör

det alltför lätt för sig. Visserligen kan man ibland höra ett speciellt försvar för den översättningsmetoden: översättaren kan påstå sig vara så hänsynsfull mot originaltexten och dess nyanser att han just därför väljer de främmande ord som används i originalet. Detta är ju inte något särskilt hållbart argument. Visst är det önskvärt, för att inte säga nödvändigt, att en översättare visar all tillbörlig hänsyn och respekt för den originaltext han skall översätta. Men hur långt som helst kan man inte gå. Det har t.o.m. förekommit att översättare har påstått att en som översätter skönlitterär text *måste* följa originalets formuleringar intill varje komma, semikolon och punkt! En som resonerar så visar föga respekt vare sig för originalspråkets struktur eller – i detta fall – för svenskans struktur.

Översättaren har ansvaret för den språkliga form som en översättning framträder i – och också för att denna målspråkets språkform gör rättvisa åt originalets. Det är ju inte så att för varje enskilt ord eller för varje fras i ett språk det finns en och bara en möjlighet till översättning till ett annat språk. Det vet vi ju alla. Det är översättaren som har ansvar för att i varje detalj det adekvata uttrycket väljs, adekvat både i förhållande till originaltexten och i förhållande till målspråket. Det kan ibland vara en mycket betungande uppgift, även om det naturligtvis i regel inte är så särskilt konstigt.

Men det krävs t.ex. av en översättare som översätter från engelska till svenska eller finska att han vet vari de grundläggande grammatisk-strukturella skillnaderna mellan de båda språken består, och att han vet hur ordens innebörder förhåller sig till varandra. Och inte minst att han vet vilken plats de talrika latinska, grekiska eller romanska lånorden har i engelskan och vilken helt annorlunda plats de har i svenskan resp. finskan.

Att välja rätt

En läsare som läser en text i översättning känner ju normalt inte alls till originalet och dess språkform. Översättningen skall i princip fungera på samma sätt som en motsvarande originaltext på samma språk – det skall inte finnas någon speciell språkform för översättningar, ett speciellt översättningsspråk. Det är översättaren som har ansvar för att han väljer en sådan språkform för sina läsare att texten fungerar på

samma sätt för dessa läsare som originaltexten fungerar för de läsare den är avsedd för.

Då måste översättaren ha den rika språkliga repertoar som jag har talat om tidigare. Han skall i idealfallet ha möjlighet att utnyttja sitt eget språks alla resurser, så att han alltid kan träffa det rätta valet – översättning är ju också ett oavbrutet val mellan alternativa uttrycksmöjligheter.

Det är den ena och kanske viktigaste sidan av översättarens ansvar för språket – han har ett ansvar för att hans eget språk, aktivt och passivt, är så rikt och så nyanserat att varje val blir om inte lätt, så i varje fall medvetet och avsiktligt. Det är översättaren som skall välja ord och formuleringar – det får inte vara så att hans egen språkliga förmåga är så klen utvecklad att han aldrig har något val utan alltid får lita till en alltför knapp språklig repertoar.

Men det finns också en annan sida av detta översättarens ansvar för språket, nämligen ansvaret mot språket självt. Här kan jag först knyta an i korthet till något jag talade om i början av det här föredraget, nämligen variantrikedomen och variationsmöjligheterna inom språket som helhet och det att vi alla omedvetet eller medvetet, oftast omedvetet, i vårt personliga språk har träffat vissa val beträffande former, ordval, fraseologi och sådant. Till skillnad från de flesta andra skribenter har översättaren, som jag ser det, nästan en plikt att undertrycka sin egen personlighet och sina egna personliga språkdrag till förmån för det mera allmängiltiga – allt naturligtvis också underordnat originaltextens form och innehåll. En översättning som i påtaglig grad bär vittnesbörd om översättarens personliga språk och stil, den är inte längre bara en översättning utan är på väg mot eller redan framme vid att vara en parafra, eller en ren omdiktning om det är fråga om skönlitteratur. Och sådana speciella fall finns det ingen anledning att ta upp särskilt.

Översättaren måste normalt och generellt arbeta inom det allmänna språkbrukets ram och inom den stilräjong som markeras av den grundtext han utgår ifrån. Det är detta allmänna språk som översättaren skall nyttja, och nyttja väl. Översättaren har då långt mindre språklig frihet än vad en original-

författare har, framför allt kanske när det gäller allmän stil och sådant.

Översättaren har ansvar för att språkformen är oklanderlig. Det är delvis ett nytt moment i ansvarsfrågan. En mycket stor mängd av all text som vi läser och kanske hör eller ser i radio och tv, den är i våra nordiska länder översatt. Den har därigenom möjlighet att på gott och ont påverka allmänt språkbruk. Därför tillhör översättarna den kategori språkbrukare som har ett allmänt och särskilt ansvar för språket.

Som jag har påpekat i flera andra sammanhang är det faktiskt så, att i språkets värld är vi inte jämlika. Det är vissa som på grund av sitt yrke eller andra omständigheter har en långt viktigare ställning i fråga om språket, dess bruk och dess framtid, än vad det stora flertalet har. Det är helt enkelt sådana skribenter som läses av många och sådana talare som många lyssnar på – t.ex. författare, översättare, journalister, nyhetsläsare i radio och tv. Det är framför allt sådana skribenter och talare som bidrar till att ändra och skapa språkliga mönster och språkliga konventioner, till att utveckla språket mot större smidighet och precision – i lyckliga fall. Det är också de som har ett särskilt ansvar för att kontinuiteten i språket inte bryts i onödan genom obetänk-samma ingrepp i språkbruket, genom klåfingrighet eller än värre genom ren och skär okunnighet.

Det är viktigt att komma ihåg att översättarna inte är den minst betydelsefulla gruppen av sådana språkbrukare med särskilda möjligheter att påverka språket på gott och ont, möjligheter att bevara det sunda och bra och att förändra och utveckla det ofullgångna och bristfälliga. Översättarverksamhet är en ständig brottning med språket – men en brottning med hänsyn till de regler som gäller för en sådan andlig idrott.

Detta är som jag ser det något som gör översättningsverksamhet så stimulerande och så viktig att ständigt debattera. Tänk t.ex. på vilken oerhörd betydelse som de översättare har som i Finland översätter myndighetstexter, lagar och annat – det är ju i det stora flertalet fall fråga om översättning från finska till svenska. Det är ett oerhört ansvar dessa översättare har för att ett korrekt och

lättillgängligt offentligt svenskt språk skall bevaras i Finland och samtidigt för att detta språk skall utvecklas mot större modernitet och enkelhet, på samma sätt som motsvarande språkgenrer förändras också i Sverige.

Översättarens ansvar för språket innebär att han skall behärska alla språkets resurser och kunna utnyttja dem på ett sådant sätt att originaltexten görs full rättvis och texten ändå framstår som om den vore skriven direkt på målspråket, i detta språks mest oklanderliga, mest nyanserade och mest suveränt behärskade form.